

A nyelvhasználat alapfogalmai

***Készítették:
Oszkó Beatrix
Sipos Mária
Várnai Zsuzsa***

*Köszönetet mondunk Bakró-Nagy Marianne-nak és Mus Nikolettnek
értékes javaslataikért!*

Bevezetés

Az alábbiakban olyan anyagokat adunk közre, melyeknek célja az, hogy a nyelvrokonság iránt érdeklődő, érettségire, felvételre készülő középiskolások egyszerű meghatározásokat használó, megbízható forrásból gyarapíthassák tudásukat. A fejezeteket végül gyakorló feladatok egészítik ki.

Anyagunkat a következő alapfogalmak köré csoportosítjuk:

- **Nyelvrokonság**
- **Szabályos hangmegfelelés**
- **Jelentésbeli megfelelések**
- **Nyelvtani egyezések**
- **Alapnyelv – leánnyelv – alapnyelvi rekonstrukció**
- **Nyelvcsaládok**
- **Uráli nyelvek**
- **Családfa-modell**
- **Tudománytalan nyelvhasználat**

Nyelvrokonság

A nyelvek rokonságát a történeti összehasonlító nyelvészet vizsgálja. A történelem, a régészet, a településtörténet, folklorisztika, az antropológia, a paleontológia stb. mint társtudományok értékes adalékokkal szolgálhatnak arról, hogy egy nép mikor milyen területeken élt, illetve milyen életmódot folytatott. Ezek háttér-információt nyújthatnak egy nyelv őstörténetéhez, azonban a nyelvek rokonságát bizonyítani kizárólag nyelvészeti eszközökkel lehet.

Ha két vagy több nyelvnek van közös előzménye ("őse"), ennek nyomait ki lehet bennük mutatni. Az összehasonlítás tárgyát képező leánynyelvek szókincsében mindig található egymásnak megfeleltethető szavak. A rokonság megállapításának a következő feltételei vannak:

a. az összevetett szavak hangjai közt rendszeres, szabályos megfelelések fedezhetők fel (hangtani egyeztetetőség);

b. e szavak jelentései megfeleltethetők egymásnak (jelentéstani egyeztetetőség);

c. egyeztethető nyelvtani elemeket és szerkezeteket is találhatunk a szóban forgó nyelvekben.

Ahhoz, hogy a vizsgált nyelvekről kijelenthessük, hogy egymás rokonai, ezeknek a feltételeknek együtt kell teljesülniük.

Számos olyan grammatikai sajátosságot figyelhetünk meg a rokonnyelvekben, amelyek nem a genetikai rokonság következményei, hanem más okokra vezethető vissza a hasonlóság. A magyar esetében ilyen például a nagyszámú, jól elkülöníthető toldalék (számjelek, esetragok, birtokjelek stb.) használata. Az ilyen tulajdonságok a nyelvek tipológiai hasonlóságából fakadnak. A nyelvtipológiai kutatások a világ nyelveiben fellelhető sokféleséget rendszerezik. Például azt vizsgálják, hogy a fő mondatrészek: az alany, az állítmány és a tárgy jellemzően milyen sorrendben fordulnak elő az egyes nyelvekben; vagy hogy a jelzők hol állnak a jelzett szóhoz képest. A nyelveket különböző típusokba sorolhatjuk aszerint is, hogy milyen eszközöket használnak a nyelvtani viszonyok kifejezésére. A finnugor nyelvek az agglutináló (ragasztó) nyelvtípusba tartoznak, és ugyancsak

ebbe a típusba sorolhatók az altaji és a bantu nyelvek, vagy a japán, és ilyen volt a mára már kihalt sumér is. Jellemző vonásuk, hogy a grammatikai funkciókat az egymás után következő toldalékok fejezik ki, szemben pl. a flektáló (hajlító) nyelvekkel, amelyekben a szótövek váltakozása hordoz grammatikai jelentést. Egy harmadik típusban önálló grammatikai szereppel bíró szavak, valamint a szavak szórendje fejezi ki a nyelvtani viszonyokat (izoláló, azaz elszigetelő nyelvek). Ezek a jellemzők egy-egy nyelv esetében legtöbbször keverednek, azaz más nyelvtípusra jellemző tulajdonságokat is fellelhetünk bennük.

Időnként találkozhatunk meglepően hasonló szavakkal is, amelyek két nyelv rokonságát sugallhatják. Ezúttal nem azokra az esetekre gondolunk, amelyekben ugyanaz a nemzetközi szó (vándorszó, kultúrszó, műveltség szó) került bele mindkét érintett nyelvbe (pl. angol *saint* és magyar *szent*, illetve az Északnyugat-Szibéria számtalan nyelvében ismert, a prémkabátok egy fajtáját jelölő *malica* szó), és nem is két nyelv közötti egyszerű szókölcsonzásra. Különösen a rövid, néhány hangból álló szavak között nagy a matematikai esélye annak, hogy hasonló hangalakok -- hasonló jelentéssel -- meglegyenek több nyelvben is. Ismert példa a magyar *nő* és a kínai *nü* szó közti hasonlóság. Ugyancsak semmi köze egymáshoz a magyar *fogoly* (madár) szónak, és a német *Vogel* 'madár' jelentésű szónak. Teljesen véletlenül hasonlít némileg a magyar *üsző* és a japán *ushi* 'marha' jelentésű szó, és ugyanezt mondhatjuk a magyar *tető* és az olasz *tetto* 'háztető' szópárról. Az ilyen "egyezések" legfontosabb sajátossága, hogy esetlegesek, vagyis szabályos hangmegfelelések kimutatására nem alkalmasak.

Nincs bizonyító ereje a hangutánzó szavaknak sem, mivel ezek jellemzően a külvilág valamilyen hangját vagy zörejét adják vissza az adott nyelv beszédhangjait felhasználva, ezért eleve nagyon hasonlíthatnak egymásra. Másrészt a hangváltozások sem ugyanúgy érintik a hangutánzó szavakat, ahogyan a szókinccs többi részét, hiszen csak így tud megmaradni a hang vagy zöreje és a szó hangzása közti hasonlóság.

Felfedezhetők közös tulajdonságok olyan nyelvekben is, amelyek egymás szomszédságában élnek. A nyelvi érintkezés folyamataival és eredményeivel foglalkozik a kontaktusnyelvészet. Egy-egy nagyobb terület (area) nyelveinek is kialakulhatnak közös tulajdonságai a nyelvi kontaktus során (a tudományág neve: areális nyelvészet). A nyelvi

érintkezés során kialakuló hasonlóságok sem vehetők figyelembe a nyelvrokonság megállapításakor.

Szabályos hangmegfelelés

A hangok és a hangzókészlet az idők során változ(hat)nak. Ezek a változások a nyelvekben általában nem egyformán zajlanak. Egyazon nyelven belül azonban az ugyanabban a hangtani helyzetben (pl. szó elején vagy végén, magánhangzók között stb.) levő hangok általában azonos módon változnak. Ezért a nyelvek korábbi együttélésének idejéből (a magyar nyelv esetében uráli, finnugor vagy ugor korból) származó szavak hangjai között felfedezhetők szabályos / rendszeres egyezések és eltérések. Ez eredményezi a rokon nyelvek között kimutatható szabályos hangmegfeleléseket. Ilyen egyezéseket bármely, egymással rokonságban lévő nyelvek között találhatunk. A következőkben bemutatunk néhány példát a zárhangokat érintő hangmegfelelésekre a latin, a német és az angol nyelvekben.

<i>d ~ t, c:</i>	lat. <i>decem</i> 'tíz'	~ ang. <i>ten</i>	~ ném. <i>zehn</i>
	lat. <i>die</i> 'nap'	~ ang. <i>day</i>	~ ném. <i>Tag</i>
<i>g ~ k:</i>	lat. <i>genu</i> 'térd'	~ ang. <i>knee</i>	~ ném. <i>Knie</i>
<i>p ~ f:</i>	lat. <i>pater</i> 'apa'	~ ang. <i>father</i>	~ ném. <i>Vater</i>
	lat. <i>pes, pedis</i> 'láb'	~ ang. <i>foot</i>	~ ném. <i>Fuss</i>
	lat. <i>piscis</i> 'hal'	~ ang. <i>fish</i>	~ ném. <i>Fisch</i>
<i>k ~ h:</i>	lat. <i>cor, cordis</i> 'szív'	~ ang. <i>heart</i>	~ ném. <i>Herz</i>
	lat. <i>cornu, cornus</i> 'szarv'	~ ang. <i>horn</i>	~ ném. <i>Horn</i>
	lat. <i>canis</i> 'kutya'	~ ang. <i>hound</i>	~ ném. <i>Hund</i>

Jelentésbeli megfelelések

Ahogy a szavak hangalakja, úgy azok jelentése is ritkán marad változatlan az idők során. Mivel ezek a változások nyelvenként más és más módon mehetnek végbe, a rokon nyelvekben jellemzően nem egyforma jelentéssel kell számolnunk az egyeztethető szavak között. A jelentésbeli változások nem olyan rendszerszerűek vagy szabályosak, mint ahogyan az a hangok esetében tapasztalható, de minden esetben jelentéstanilag lehetséges folyamatokat kell tudnunk felfejteni a megfelelések között. A jelentésváltozások ugyanakkor közös vonásaik alapján típusokba sorolhatók. Egy részük például jelentésszűküléshez, más részük jelentésbővüléshez vezet. A jelentésváltozás hasonlóságon, illetve térbeli, ok-okozati, funkcionális stb. érintkezésen is alapulhat, továbbá lehetnek történeti, kulturális okai is. Két leánynyelvi szó jelentése csakis akkor egyeztethető, ha meg tudjuk magyarázni a jelentések között lévő kapcsolatot.

Ha egy 'lúd' jelentésű szó egy idő elteltével már a madár általános megnevezésévé válik, akkor jelentésbővülésről beszélünk. Ha azonban egy igének valamikor 'hozzátold, hozzáilleszt' általános jelentése volt, tehát fa- vagy ruhaanyaggal, kötéllel stb. kapcsolatos hosszabbításról egyaránt szó lehetett, ma azonban csak növénynevelési és orvosi értelemben használatos, akkor jelentésszűkülés történt. Ha 'a rénszarvas lábbőre' jelentésű szó későbbi jelentése '(lábbőrből készült) prémcsizma' lett, akkor metonimikus, azaz anyagbeli érintkezésen alapuló jelentésváltozással állunk szemben. Ha az eredetileg 'út' jelentésű szónak lesz egy 'csíkszerű ruhadísz' jelentése is, akkor a változás metaforikus, azaz hasonlóságon alapul. Az eddig felsoroltak a jelentésváltozások legáltalánosabb irányai közül valók. Az is erősíti egy jelentésváltozás valószínűségét, ha más nyelvekből ismerünk hasonlót: ilyen például az 'erdő' és a 'vad (mn.)' jelentések összefüggése, amelyre uráli és indoeurópai nyelvekből is lehet példát hozni, pl. latin. *silva* 'erdő' ~ *silvaticus* 'vad' > francia *sauvage* 'vad', olasz *selvaggio* 'vad'.

Nyelvtani egyezések

A nyelvekben nemcsak a szavak hangalakja és jelentése változhat meg idővel, hanem a nyelvtani rendszer vagy annak egyes elemei is. A változások itt sem annyira rendszeresek és szabályszerűek, mint a hangok esetében. A leánynyelvekben a nyelvtani rendszerek elemei között is találhatunk közös előzményre visszavezethető elemeket. Általában hosszú idő elteltével is lehet egyezéseket találni két rokon nyelv személyes névmásai, esetragjai, szám-, mód- és időjelei között.

A magyar feltételes mód *-na/-ne* jele a finn lehetőségű mód jelével egyeztethető. A *-ban/-ben*, az *-on/-en/ön* stb. ragok *-n* elemének megfelelői számos uráli nyelvben felfedezhetők, pl. hanti *wunt* 'erdő', *wun(t)-n* 'erdőben'. A magyar birtoktöbbsítő *-i* (*kezeim*) és a finn ragozott alakokban használatos *-i* (*talo-ssa* 'ház-ban'; *talo-i-ssa* 'házak-ban') ugyancsak egyeztethető. A *-bb* középfokjelnek (*nagyobb*, *rosszabb* stb.) szintén van megfelelője a finnben, pl. *iso-mpi*, *huono-mpi*; amely példában azt, hogy a finn *-mp* hangtanilag is egyeztethető a magyar *-b(b)*-vel, számos finn--magyar szópár bizonyítja. Érdemes megjegyezni, hogy a fenti esetekben a hangtani és a funkcióbéli megfelelés egyaránt megvan.

Alapnyelv – leánynyelv – alapnyelvi rekonstrukció

Ha már megállapítottuk, hogy a vizsgált nyelvek rokonai egymásnak, akkor kikövetkeztethetjük, milyen lehetett a közös előzményük, azaz a közös ősi nyelv, az alapnyelv, amelyből hosszú évezredek során folyamatos változással kialakultak az úgynevezett leánynyelvek. A leánynyelvekben található egyezések alapján az alapnyelv hangzókészletének, szókincsének és nyelvtani rendszerének kikövetkeztetését rekonstrukciónak hívjuk.

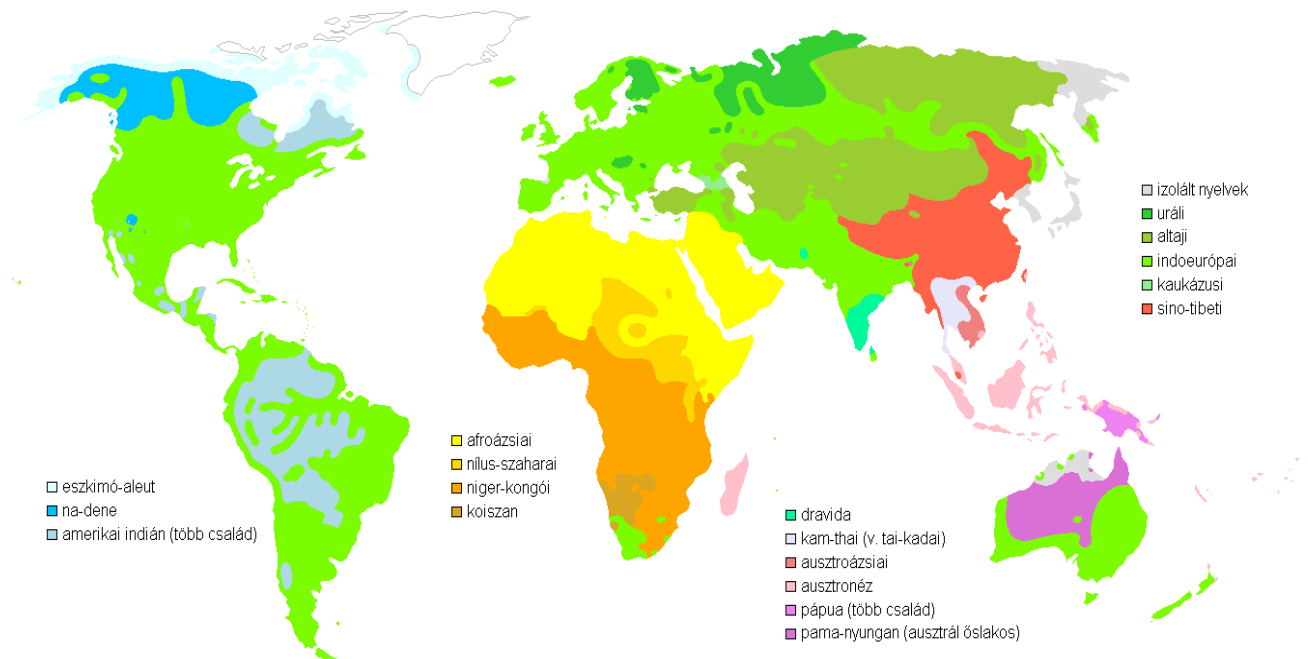
A történeti nyelvészek összehasonlítják a különböző rokon nyelvek szavait, azok hangalakjait és jelentését, egyes nyelvtani elemeit, és a közös tulajdonságok és a szabályos eltérések alapján megpróbálják kitalálni, hogy milyen lehetett az alapnyelvi állapot. Vannak olyan jellemzők, amelyeket nagy bizonyossággal meg tudunk állapítani (azaz számos leánynyelvi adat tanúskodik a meglétükről) és olyanok is, amelyek csak valószínűsíthetők (mert kevés nyelvi adat bizonyítja), továbbá olyan nyelvi elemek is feltételezhetők, amelyek minden leánynyelvből eltűntek, vagy csak egy-egy nyelvben maradtak

meg, ezért ősi voltuk nem merülhet fel. Éppen ezért az alapnyelv teljes rekonstrukciója sosem lehetséges. Fontos azonban megjegyezni, hogy a nyelvek rokonságának megállapításához nem szükséges az alapnyelv rekonstrukciója.

Az egyezések rokonnyelvek esetében leggyakrabban az úgynevezett alapszókinccs rétegeiből kerülnek ki. Az alapszókinccs a szókinccsnek azon rétege, mely kultúrafüggetlen, általános, egyetemes emberi tapasztalatokat fejez ki. Olyan köznapi szavak tartoznak ide, mint az alapvető cselekvéseket, emberi funkciókat és minőségeket jelentők, a testrészek nevei, természeti tárgyak, jelenségek megnevezései, rokonságnevek, időbeli és térbeli viszonyító szavak, egyszerű számnevek, névmások. Az alapszókinccsben található egyezések (azaz szabályos hangmegfeleléseket mutató szópárok rokonítható jelentéssel) döntő fontosságúak, bizonyító erejűek a nyelvrokonság szempontjából.

Nyelvcsaládok

A nyelvtörténetileg bizonyítottan avagy feltételezhetően egyetlen közös ősből levezetett nyelvek összessége nyelvcsaládot alkot. A nyelvcsaládok elnevezése gyakran a leszármazott nyelvek mai földrajzi elhelyezkedését veszi alapul (így például a sino-tibeti, vagy az indoeurópai, mely utóbbi összefoglaló elnevezés, ahol az első tag a nyelvcsalád legkeletibb, a második pedig a legnyugatibb ágára utal). Máskor a hajdani alapnyelv feltételezhető földrajzi elhelyezkedését jelölik (például az altaji vagy az uráli nyelvcsalád). Vannak olyan összefoglaló elnevezések is, amelyek esetében az ide sorolt nyelvek közötti kapcsolatok még nem tisztázottak. Ilyenek például a paleoszibériai, a kaukázusi nyelvek. A nyelvcsaládokba nem sorolható nyelveket izolált, elszigetelt nyelveknek nevezünk, ilyen például a baszk vagy a koreai.



<http://hu.wikipedia.org/wiki/F%C3%A1jl:Nyelvcsaladok-wikiszinek.png>

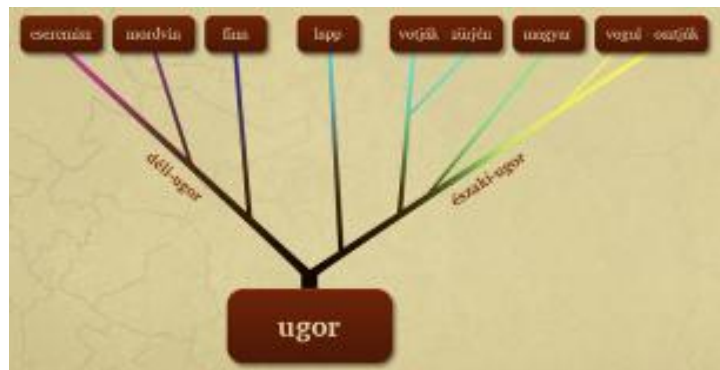
Uráli nyelvek

Az uráli nyelveket megközelítőleg 19 millióan beszélik, melyből kb. 17 milliót a magyarul, a finnül és az észtül beszélők tesznek ki. Százezres nagyságrendű népesség beszéli még a mordvint, az udmurtot és a komit, valamint a marit. A fennmaradó nyelvek közül nagyságrendileg tízezres beszélői számmal rendelkeznek a nyenyecék, a hantik és a számik. Az utóbbi két nyelv rendkívül tagolt nyelvjárásiilag, a számi esetében olyannyira különböznek egymástól az egyes változatok, hogy a kutatók és a számik maguk is 9 különböző számi nyelvről beszélnek. Az uráli nyelvcsalád kis nyelvei közül sokan veszélyeztetett helyzetben vannak, számosat közülük a kihalás veszélye fenyeget, többen pedig már kihaltak (a már kihalt nyelveket + jelöli).

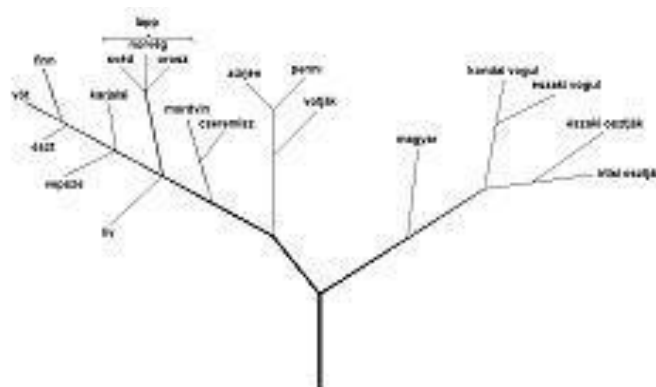
Családfa

A családfa olyan modell, amely egy nyelvcsalád nyelveinek leszármazását ábrázolja az alapnyelvből kiindulva. Nyelvi változások sorozata vezethet oda, hogy egy nyelv (az alapnyelv) két vagy több önálló nyelvre (leánnyelvekre) bomlik fel. Ilyen szétválás többször is

megtörténhet. August Schleicher volt az a nyelvész, aki ezt a folyamatot a fa törzséből eredő ágakhoz, növekedésükhöz hasonlónak képzelte el. A XIX. század közepén (1853) családfájával az indoeurópai nyelvek eredetét (és egymáshoz való viszonyukat) ábrázolta. Metaforája szemléletes, alkalmas arra, hogy az egyes nyelvek megjelenésének idejéről és a nyelvcsaládban elfoglalt helyéről valamilyen képet alkossunk. A finnugor/uráli nyelvcsaládról az első családfák Budenz József és Otto Donner nevéhez köthetők (1879), azóta is sokan és sokféleképpen próbálták meg rokon nyelveink leszármazását ábrázolni. Természetesen a valós folyamatok az ábra adta lehetőségeknél sokkal összetettebbek. Nem lehet például a földrajzi elhelyezkedést, a rokon nyelvek egymás közötti későbbi kapcsolatait szemléltetni és a más nyelvekkel való kapcsolatokat sem tüntethetők fel, pedig ezek a viszonyok jelentős szerepet játszanak egy-egy nyelv életében: hatással vannak mind a hangzókészletre és a szókincsre, mind pedig a nyelvtani rendszerre.

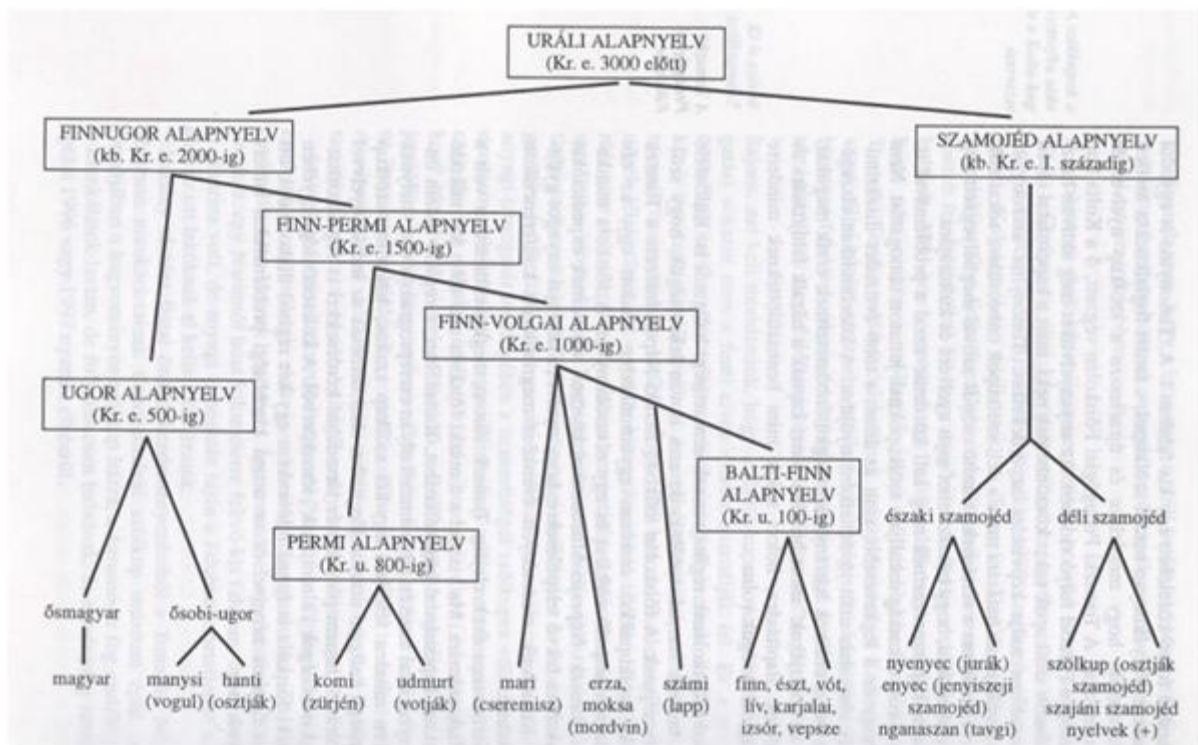


A Budenz-féle családfa



A Donner-féle családfa

<http://gepeskonyv.btk.elte.hu/adatok/Magyar/5Klima/mnyfgralsegedanyagok/Oshazaabrak.htm>



Csepregi Márta (szerk.): Finnugor kalauz, Panoráma könyvkiadó 1998

Tudománytalan nyelvhasználat

A magyar nyelvet a múltban is számos, a nagyközönség számára izgalmasnak tűnő, egzotikusabbnál egzotikusabb nyelvvel rokonították már, és napjainkban is egyre gyarapodnak a nem tudományos módszeren alapuló nyelvrokonítási próbálkozások. Ezekben az amatőr (nem nyelvészeti módszereken alapuló) rokonítási kísérletekben ugyanazon hibák ismétlődnek: az összevetett listákban az egymáshoz rendelt szavak valóban hasonlítanak egymásra, de közöttük rendszeres hangtani és jelentéstani megfelelés nem mutatható ki; ezek a próbálkozások sokkal kisebb mennyiségű adatot mutatnak be, éppen ezért alkalmatlanok is szabályos hangmegfelelések és jelentéstani megfelelések feltárására. A másik igen fontos jellemzője ezeknek a kísérleteknek, hogy nyelvtani, szerkezetbeli összevetésekkel a legritkábban próbálkoznak.

Feladatok

A következő feladatok példaanyaga az “Uralonet”-ből származik (<http://www.uralonet.nytud.hu/>). Az Uralonet egy olyan, kutatásra és oktatásra egyaránt alkalmas adatbázis és kérdezőfelület, melynek alapját a kikövetkeztetett uráli szókincset tartalmazó német nyelvű szótár, az Uralisches Etymologisches Wörterbuch (főszerkesztő Rédei Károly; Akadémiai Kiadó 1986–1989) képezi. A feladatok után a rájuk adható válaszok következnek, melyet a → jelöl.

Családfa

* Keresd meg az Uralonet adatbázisban a magyar *ideg* szó etimológiáját! Milyen nyelvek alkotják az etimológiát? Melyik alapnyelvhez tartozik a kikövetkeztetett alapalak?

⇒ Az etimológiában szereplő leánynyelvek: finn, számi, mari, hanti, manysi, magyar, nyenyec, enyec, nganaszan, szölkup, kamassz.

Az etimológia az uráli alapnyelvhez sorolandó, mert a finnugor nyelveken kívül (finn, számi, mari, hanti, manysi, magyar) szamojéd tagjai is vannak.

* Keresd meg az Uralonet adatbázisban a magyar *hajít* szó etimológiáját! Milyen nyelvek alkotják az etimológiát? Melyik alapnyelvhez tartozik a kikövetkeztetett alapalak?

⇒ Az etimológiában szereplő leánynyelvek: mordvin, udmurt, komi, magyar. Az alapalak a finnugor alapnyelvre rekonstruálható.

* Keresd meg az Uralonet adatbázisban a magyar *nyereg* szó etimológiáját! Milyen nyelvek alkotják az etimológiát? Melyik alapnyelvhez tartozik a kikövetkeztetett alapalak?

⇒ Az etimológiában szereplő leánynyelvek: hanti, manysi, magyar. Az alapalak az ugor alapnyelvre rekonstruálható.

Hangmegfelelések

A következő feladatok kettesével-hármasával összetartoznak. A megoldásokat összevetve bonyolultabb összefüggéseket is látni lehet, például azt, hogy a hangváltások erősen függenek attól, hogy az adott hang a szónak mely részében (szó elején, két magánhangzó között) fordul elő, illetve hogy az előzmény hosszú hang volt-e vagy rövid.

k – h

* Figyeld meg, hogy milyen hanggal kezdődnek az alábbi szavak megadott megfelelői!

<i>hab</i>	finn, mordvin, komi
<i>had</i>	finn, mordvin
<i>háj</i>	finn, mordvin, cseremisiz, udmurt
<i>hal</i>	finn, mordvin, cseremisiz
<i>hal-</i>	finn, mordvin, cseremisiz
<i>háló</i>	finn, komi
<i>hol</i>	finn, mordvin, cseremisiz, udmurt

⇒ A magyar megfelelőkben szókezdeten ma *h* hang található, ha veláris, azaz mély magánhangzó követi, míg a többi uráli nyelvben *k*. (Az északi manysi (vogul) és az északi hanti (osztják) nyelvjárásban ugyancsak *h*-féle hang van, mint a magyarban. Ez utóbbira azonban, mivel a manysiban és az hantiban számos nyelvjárás van, legfeljebb akkor célszerű kitérni, ha kérdésként felmerül.)

k – k

* Figyeld meg, milyen hangok felelnek meg a következő szócikkekben a magyar szókezdő *k* hangnak a megjelölt nyelvekben! Állapítsd meg, milyen magánhangzó követi a szókezdő *k*-t!

<i>kel-</i>	mordvin, mari, udmurt, komi, hanti, manysi
<i>kő</i>	finn, észt, mordvin, mari, udmurt, komi, hanti, manysi
<i>kéz</i>	finn, észt, mordvin, mari, udmurt, komi, hanti, manysi
<i>ki?</i>	finn, észt, mordvin, mari, udmurt, komi, hanti, manysi

⇒ Ha a szókezdő *k*-t magas, azaz elől képzett magánhangzó követi, a magyar szavakban is *k* marad, ahogy a többi rokon nyelv megfelelő szavaiban – az előző feladat példáival ellentétben.

t – z

* Keresd ki az alábbi magyar szavakat tartalmazó szócikkeket! Figyeld meg, milyen hangot találsz a magyar *z* helyén a hanti/osztják nyelvben!

<i>ház</i>	mordvin, udmurt, komi, hanti
<i>kéz</i>	mordvin, udmurt, komi, hanti, manysi
<i>méz</i>	mordvin, udmurt, komi
<i>száz</i>	mordvin, udmurt, komi
<i>víz</i>	mordvin, udmurt, komi

⇒ A megjelölt rokon nyelvekben a magyar *t* megfelelői nem szókezdő helyzetben rendre: mordvin *d/d'* (az utóbbi a magyar *gy*-hez hasonló hangot jelöli), az udmurtban és a komiban eltűnt a *t* hang, a hantiban és a manysiban pedig *t*-t találunk.

* Állapítsd meg, mi volt az előzménye ennek a hangnak az uráli vagy a finnugor alapnyelvben!

⇒ A szó belsejében eredetileg – rövid! – *t* volt, amely a magyarban jellemzően *z*-vé vált, a többi nyelv szabályos megfelelői az előző feladatban vannak felsorolva.

t – t

* Keresd ki az alábbi magyar szavakat tartalmazó szócikkeket! Figyeld meg, milyen hangot találsz a magyar *t* helyén az obi-ugor nyelvekben!

<i>hat</i>	hanti, manysi
<i>öt</i>	hanti, manysi
<i>sötét</i>	manysi (az etimológiának nincs hanti tagja)
<i>hatol</i>	hanti (az etimológiának nincs manysi tagja)

⇒ A fenti szócikkek mindegyikében *t* felel meg a magyar *t*-nek az obi-ugor nyelvekben.

* Állapítsd meg, mi volt az előzménye ennek a hangnak az uráli vagy a finnugor alapnyelvben!

⇒ Az uráli/finnugor/ugor alapnyelvben a szó előzményében hosszú *tt* állt. Ilyenkor több rokon nyelvhez hasonlóan a magyarban csak rövidült – de nem vált *z*-vé, ahogy a rövid *t*-k esetében megfigyelhető volt.

mp – b

* Figyeld meg, hogy az obi-ugor megfelelőikben milyen hang áll a magyar *b* helyén!

<i>hab</i>	hanti, manysi
<i>eb</i>	hanti, manysi

⇒ A magyar *b*-nek megfelelő hang a hantiban – és más nyelvekben is – *mp* hangkapcsolat.

nt – d

* Figyeld meg, hogy a magyar szó hanti megfelelőiben milyen hang áll a *d* helyén!

had
lúd

⇒ A *d*-nek megfelelő hang a hantiban – és más nyelvekben is – az *nt* hangkapcsolat.

s – 0

* Próbáld kikövetkeztetni, hogy vajon milyen hang állt a következő magyar szavak előzményében szókezdeten! Nézd meg az uráli/finnugor korra kikövetkeztetett alapalakokat!

ín, öl, eszik

⇒ A fenti szavak elején valaha mássalhangzó, („s” betűvel jelölt) *sz* hang állt. A finnben mindig *s* (kb. a magyar *s* és *sz* közötti hang), a manysiban pedig *t* hangot találunk.

Jelentéstani feladatok

Mennyire változik meg a szavak jelentése?

* Figyeld meg, hogyan változott az alábbi szavak jelentése az uráli vagy a finnugor kor óta eltelt időben a magyarban és a többi rokon nyelvben! Sok hasonlót találsz-e, ha a böngészőben találmra keresgélisz a szócikkek között?

megy, kő, víz, nő, kéz

⇒ A fenti listában olyan szavak vannak, amelyek jelentése a magyarban és a többi nyelvi megfelelőikben nem változott. Ezek azonban az összes etimológia kisebb hányadát teszik ki. Keveset változik a számnevek, a névmások és néhány más, alapvető cselekvést kifejező ige jelentése is. Ezekre a szócsoportokra egyszerűen rá lehet találni a fogalomkörök/jelentésmezők szerinti kereséssel.

Jelentésmegfelelések

Az alábbiakban arra láthatunk konkrét példákat, hogy milyen sokféleképpen felelhetnek meg egymásnak a rokon szavak jelentései.

* Nézd meg az *ér* (főnév) szót tartalmazó szócikkben, hogy mi volt a szó előzményének kikövetkeztetett jelentése a finnugor korban! Hogyan függhet össze ez a két jelentés?

⇒ A 'vérér' és a 'gyökér' jelentéseknek voltaképpen van közös eleme: mindegyik tápanyagot szállító hálózat valamilyen élő szervezetben.

* Állapítsd meg, mi volt a jelentése a *véd* ige előzményének! Hogyan magyarázhatjuk a magyar jelentés kialakulását?

⇒ A korábbi 'néz, lát' jelentésből a 'szemmel tart, felügyel' állomáson keresztül kialakulhatott egy 'óv, véd' jelentés is. A szócikk magyarázatai utalnak rá, efféle jelentésváltozás más nyelvekben is végbement.

* Állapítsd meg, mi volt a jelentése a *vad* szó előzményének!

⇒ Az uráli alapnyelvre a 'erdő' jelentést lehet kikövetkeztetni. Ebből kialakulhat 'nem szelíd, nem háziasított, vad' jelentés. A szócikkhez tartozó magyarázatok alátámasztják ezt az elgondolást, hiszen más nyelvekben is végbement hasonló jelentésváltozás.

* Gondold végig, hogyan lehetett a magyar *orr* szó alapnyelvi előzményének jelentése 'hegy'? Nézd meg, hogy a rokon nyelvi megfelelőknek mi a jelentése! Hogyan lehet 'erdő' jelentése néhány hanti nyelvjárásban?

⇒ A 'hegy' jelentésből a 'valami kiugró magaslat' állomáson keresztül a kiugró testrész, az 'orr' jelentés is levezethető. Az 'erdő' jelentés a hantiban az 'erdős földnyelv, félsziget vagy kiugró terület' jelentésen keresztül jöhetett létre.

* Nézd meg a 483-as etimológiában (magyar *lélek*), hogy a leánynyelvi adatok mit jelentenek! Magyarázd meg, hogyan függhetnek össze ilyen távolinak tűnő jelentések!

⇒ A (szauna)gőz, a pára és a lehelet összefüggése nem igényel sok magyarázatot. A magyar 'lélek' jelentés kialakulása érthetővé válik, ha tudjuk, hogy az ember lelke egy ősbibb elképzelés szerint a szájon át távozhatott, akár a lehelet (vö. a 'meghalt' jelentésű magyar *kilehelte a lelkét* kifejezéssel).

* A *köcsög* (No. 300) szó előzményének jelentése 'nyírkéregből készült edény' volt. Gondold végig, hogyan jelenthet ma cserépedényt!

⇒ A két jelentés nem távoli egymástól, tekintve, hogy mindkettő esetében tárolóedényről van szó, mindössze az anyag változott a nyelvet beszélő emberek megváltozott életmódja, illetve lakóhelye szerint. Hasonló tapasztalható a magyar *vaj* szónál is, amelynek előzménye 'zsír'-t jelentett (ma is döntően 'zsír, halzsír' jelentése van számos rokon nyelvben). A finn nyelvben a *voi* szó ma ugyanúgy a tehéntejalapú zsiradékot jelenti, mint a magyar szó – bár e jelentésváltozások minden valószínűség szerint egymástól függetlenül mentek végbe.

Az uráli/finnugor szavak kiveszése

* A *tidó* szót ma már kevesen ismerik. Állapítsd meg, hogy mit jelentett valaha! Vajon miért nem ismerjük ma már?

⇒ A *tidó* jelentése 'nyírkéreg'. Az, hogy a magyarok jelenlegi lakóhelyén a nyír nem különösebben gyakori fafajta, és már nem jelent fontos alapanyagot sem, hozzájárulhatott a szó kihalásához. Hasonló történhetett a *csobolyó* szóval, amelynek jelentése 'nyírkéregből készült ivóedény' volt.

* Ismered-e a *mál* szót? Mit jelent? Milyen nyelvekben vannak megfelelői?

⇒ A *mál* szó ma már igen ritka, bár madárnevekben, földrajzi nevekben előfordul (*aranymálinkó, Zöldmál*). Jelentése 'prémes állatnak has alatti

prémje', 'földfelszíni kiemelkedés (hegy domb) oldala', 'mell' stb. volt. Az udmurtban és feltehetőleg a mariban van megfelelője.

★ Mit jelent a *horhó*? Milyen nyelvben vannak megfelelői?

⇒ A *horhó* jelentése körülbelül 'két hegyoldal közti út, szoros'. Biztos megfelelői vannak a finnben, az észten és a hantiban, és lehet, hogy ehhez a szócsaládhoz tartozik a komi és a számi adat is.

★ Hallottad-e már a *horol* igét? Mit jelent? Miért nem ismeri mindenki? Milyen megfelelői vannak?

⇒ A *horol* nyelvjárási szó, így nem ismert az egész nyelvterületen, illetve a városi kultúrában. Jelentése 'horzsol, súrol, kapar', illetve 'a szőlő földjét simára igazítja', továbbá 'a jeget csizmasarokkal csúszás közben karcolja'. A manysiból, a komiból és az udmurtból ismerünk biztos megfelelőket, a finn szó pedig bizonytalan etimológiájú.

★ A mai 'vizelet' jelentésű *húgy* szó mellett volt egy ugyanilyen hangzású másik szavunk is. A *Kaszáshúgy*, *Kaszahúgy*, továbbá a *Szekérhúgy* összetételekben is ez szerepel. Nézd meg az adatbázis 409. szócikkében, mit jelentett ez a másik szó, majd találd ki, hogy mire utalt a három felsorolt összetétel!

⇒ Volt azonban egy 'csillag' jelentésű *húgy* szavunk is. A *Kaszáshúgy*, *Kaszahúgy* az Orient, a *Szekérhúgy* a Göncölszekeret jelentette.

★ A *Berettyó*, *Sajó*, *Héjő* földrajzi neveink tulajdonképpen összetett szavak. Mit gondolsz, mi lehetett az utótag jelentése? Alátámasztják-e ezt a finnugor nyelvekben található megfelelők?

⇒ A fenti összetételek utótagjában a 'folyó' jelentésű, mára már önállóan nem használatos szó fedezhető fel. Az uráli szó biztos folytatásai megtalálhatók a következő finnugor nyelvekben: finn, észten, számi, udmurt, komi, valamint további hat szamojéd nyelvben.

Fogalomkörök

Az Uralonet legfelső keresőegységében a fogalomkörü csoportok legördítésével olyan listához jutunk, amely a kikövetkeztetett szavakat jelentésük alapján jelentésmezőkbe sorolja. Ebben tallózva különböző szócsoporthoz juthatunk el (pl. vadászat, halászat, test, evés-ivás, helyzet, elhelyezkedés, érzékelés, érzés, gondolkodás, beszéd, technika, település, vallás). Ezek között keresgélve oldhatók meg a következő feladványok.

* Állapítsd meg, milyen elemi cselekvéseket kifejező magyar szavak származnak az uráli/finnugor alapnyelvből!

⇒ A feladat a legegyszerűbben úgy oldható meg, hogy a második keresési egységben a leánynyelvek felsorolásánál az aláhúzott magyar szóra (nyelvnévre) kattintunk, ekkor eljutunk az összes olyan magyar adat listájához, amelyet az adatbázis tartalmaz. Ugyanakkor segítségül hívható például az első keresési egységben a fogalomkörü felosztás is, amely részletesebb, tematikus keresést is lehetővé tesz. Keresési eredmények gyanánt ugyan uráli alapalakokat és jelentéseket kapunk listázva, de az utóbbiból kiindulva nem bonyolult rábukkanni a magyar szavakra, például: *alszik, eszik, iszik, hal, szül* stb.

* Állapítsd meg, hogy voltak-e elvontabb jelentésű igék az uráli/finnugor együttélés idejében!

⇒ Az előző feladathoz hasonlóan oldható meg ez a gyakorlat is, és olyan szavakat találhatunk, mint a *harag, mű, tud* stb. Itt azonban nem elegendő pusztán a listából kiírni a ma elvont jelentésű magyar szavakat, hanem a szóalakra kattintva szükséges annak ellenőrzése, hogy az uráli/finnugor korra is elvont jelentést rekonstruáltak-e. A magyar *tétova* szó jelentése például ma minden kétséget kizáróan elvont, de az uráli korra nem ez valószínűsíthető. A fogalomkörü besorolás használata itt éppen azért célravezetőbb, mert nem a leánynyelvi, hanem az alapnyelvekre feltehető jelentések vannak számos csoporthoz rendelve.